

ZTRACENÁ ZEMĚ

PŘÍBĚH MODERNÍHO RUSKA

Filip J. Scherf

Host

ZTRACENÁ ZEMĚ

Příběh moderního Ruska

Filip J. Scherf

ZTRACENÁ ZEMĚ

PŘÍBĚH MODERNÍHO RUSKA

Filip J. Scherf

Brno 2024

© Filip J. Scherf, 2024

Držitelé práv k obrazové dokumentaci jsou uvedeni na s. 384

© Host — vydavatelství, s. r. o., 2024
(elektronické vydání)

ISBN 978-80-275-2342-9 (PDF)

ISBN 978-80-275-2343-6 (ePUB)

ISBN 978-80-275-2344-3 (MobiPocket)

Barboře, bez níž by tato kniha nevznikla

OBSAH

Prolog	10
Část I	
NAROZENÍ A SMRT	20
1 SOVĚTSKÁ TRAGÉDIE A RUSKÁ NADĚJE	22
2 TRIUMFUJÍCÍ OREL A PLAČÍCÍ MEDVĚD	40
3 VIDĚT DEVADESÁTKY A ZEMŘÍT	56
4 NEMOCNÝ PREZIDENT NEMOCNÉ ZEMĚ	78
Část II	
VZKŘÍŠENÍ	94
5 RUSKO PO TISÍCI LETECH	96
6 NOVÉ POŘÁDKY	108
7 SPŘÍZNĚNÉ DUŠE A POMOCNÁ RUKA	126
8 BEZPEČNĚ VŠICHNI SPOLU	138
9 REVOLUCE, KREV A STRACH	158
10 CESTY SE ROZCHÁZEJÍ	178
Část III	
Z(A)TRACENÍ	196
11 KONEC SLOV A PŘEDSTÍRÁNÍ	198
12 ZTRACENO NEJEN V PŘEKLADU	224
13 PÁDY A VZESTUPY VLÁDCŮ	236
14 TRIUMF SYSTÉMU	250
15 NESPOUTANÁ CIVILIZACE	270
16 ZTRACENÁ ZEMĚ	292
Poděkování	316
Autorská poznámka	320
Poznámky	322
Seznam vyobrazení	384
Jmenný rejstřík	386

PROLOG

*„Rusko je hádanka v nitru záhady
zabalená do tajemství.“*

Winston Churchill o složitosti porozumět Rusku¹

*„Rus nepostihneš rozumem,
běžná míra je necitlivá
k zvláštnosti platné pro tu zem.
Jen věřit v Rus, jen to ti zbývá.“*

Fjodor Ťutčev, ruský romantický básník²

Toto není kniha o Rusku, na kterou je západní čtenář zvyklý. Nepojednává o žádném z témat, která v souvislosti s Ruskem zpravidla plní české, německé, britské či americké publikace a média: o vraždách nepohodlných novinářů, záhadných úmrtích opozičních politiků, věznění občanských aktivistů, likvidaci bývalých činovníků, kteří se obrátili proti Kremlu. Anna Politkovská, Boris Němcov, Pussy Riot či Alexandr Litviněnko nejsou hrdiny následujících stran. Proč? Jejich úsilí a tragédie jsou klíčové pro *západní* pohled na Rusko. Nehledě na odvahu a tragičnost však v *ruském* příběhu o moderním Rusku — příběhu, který tato kniha vypráví — nehrají téměř žádnou roli.

Ztracená země se slovy George F. Kennana, legendárního amerického diplomata v Moskvě konce čtyřicátých let, věnuje „pramenům ruského chování“.³ Porozumění těmto pramenům jen málo pomohou diskuse o *následcích* předmětného chování. Ony zmíněné a v západním diskurzu dominující příběhy osob na okraji ruské politické moci sice čtenáři mohou ukázat, co se s Ruskem děje, nikoliv však, proč se tak děje — a právě to zkoumá tato kniha. Přiblížení se k odpovědi předpokládá rozšíření komfortních a srozumitelných západních narativů o ruský pohled. Neboť, jak píše politolog Dmitrij Trenin, Západ musí brát Rusko takové, jaké je, neprojektovat do něho své představy, hodnoty — a už vůbec ne naděje.⁴

Jenže *jaké Rusko opravdu je*? Rozluštit tento rébus se kolektivní Západ snaží již několik desetiletí. Neúspěšně. „Rusku nerozumíme. A to opravdu hluboce,“⁵ shrnul marnost snah historik východní Evropy Timothy Snyder. Americká rusistka Angela Stent souhlasí se Snyderem a varuje před limity úsilí Západu porozumět Rusku, které „je svým způsobem mimo racionální pochopení (...) a nemůže dodržovat normy, vykonstruované Západem“.⁶

Přesto Západ o vtažení Ruska do světa svých norem a hodnot znovu a znovu usiloval. Ve chvílích zdánlivé blízkosti — během spojení proti nacistickému Německu, po pádu ruského komunismu — Spojené státy Rusko nahlížely svým prizmatem, vnímaly zemi prostřednictvím domněle univerzální nadřazenosti amerického modelu liberální kapitalistické demokracie. Toto naivní, americko-centrické vidění světa se opakovaně ukazovalo být chybou, kterou Spojené státy — a Západ — v přístupu k Rusku opakovaly. Ignorovaly přitom zásadní lekce ruské historie.

V roce 1917 se vlády v Rusku revolucí chopil lid. Nevytvořil však demokratickou vládu lidu jako američtí revolucionáři o sto padesát let dříve. Vláda ruské populace nad Ruskem dala vzniknout jednomu z nejzvrůdnějších režimů v lidské historii — bolševismu. Ten vyústil v desítky milionů obětí a nesčetně materiálně, mentálně a duševně zničených životů. Během druhé světové války Winston Churchill varoval před sovětským vůdcem Josifem Stalinem. Apeloval na amerického prezidenta Franklina D. Roosevelta, aby západní spojenci osvobodili Evropu dříve, než ji obsadí sovětská vojska. Roosevelt nejenže nevyslyšel Churchillovo naléhání, ale se „strýčkem Joe“, masovým vrahem Stalinem, se dokonce setkával tajně za zády britského premiéra. Americká ignorace skutečných ruských záměrů — obsadit východní Evropu a dosadit loutkové komunistické vlády — přispěla k čtyřicetiletému rozdělení Evropy železnou oponou. Po jejím zvednutí a skončení studené války Spojené státy v devadesátých letech mylně vložily své naděje do ruských prodemokratických reformátorů. A právě v této době začíná naše kniha.

Její první část, „Narození a smrt“, ukazuje pokusy o vybudování kapitalistické liberální demokracie v Rusku. Analyzuje, jak Rusové znovu nedokázali vytvořit vládu, která by

připomínala Ameriku nebo Evropu, a ukazuje, proč místo státu západního stříhu v Rusku vznikla zkorumpovaná oligarchie, plná zločinů a každodenního násilí. Druhá část knihy, „Vzkříšení“, se věnuje prvním rokům vlády Vladimira Putina. Ukazuje konsolidaci rozpadajícího se ruského státu a budování centralizované mocenské struktury, kolem níž se postupně sjednotila většinová elita i společnost. Závěrečná, třetí část, „Z(a)tracení“, odhaluje kořeny a následky rostoucích zahraničněpolitických ambic na domácí scéně stabilizovaného Ruska. Zkoumá, jak Moskva začala oprašovat imperiální minulost, otevřeně zpochybňovat legitimitu amerického vedení v mezinárodní politice a nárokovat si vliv — ekonomicky, politicky i vojensky — v ruském blízkém zahraničí.

Všechny tři části knihy *Ztracená země* prostupuje několik klíčových motivů, které společně pomáhají ozřejmit současné Rusko. Prvním je neustálé ruské vědomí vlastní zranitelnosti. Toto vědomí prohloubily pro Rusy potupné následky rozpadu Sovětského svazu — ztráty území, mezinárodního vlivu a domácí stability. „Kde je v univerzu národů ruské místo?“⁷ ptali se Rusové v prvních postsovětských letech. V odpověď se ozývalo bezradné ticho. Rusko se geograficky rozléhalo v jedenácti časových pásmech, avšak nepatřilo nikam, ani na Západ, ani na Východ.

Jako mnohokrát v dějinách bylo Rusko opět *ztracenou zemí*, tentokráte bloudící v novém, postsovětském světě, kterému nerozumělo a kde o něho málokdo stál. Putinův režim skutečných i vykonstruovaných slabostí a hrozeb umně využil. Podněcoval pocit ohrožení vnějšími nepřáteli a vykresloval Rusko jako medvěda, kterého se nepřátelé bez ustání pokoušejí „spoutat, vytrhnout mu zuby a uříznout drápy tak, aby medvěd nebyl schopen ničeho a stalo se z něj vycpané zvíře“.⁸

Ohrožení vnějším nepřítelem pomohlo Putinovu režimu navázat na tradici Ivana Hrozného a Stalina, zkonsolidovat zemi a centralizovat vládnoucí moc, prostupující ruský veřejný život — od politiky přes média po kulturu.⁹ Ruská tradice vlády úzké elity oscilující okolo ústřední postavy cara, generálního tajemníka nebo prezidenta, je druhým klíčovým motivem této knihy. Vládnoucí elita vzkříšeného ruského státu na tuto tradici zdárně navázala. Koncentrované moci pak využila k navázání na imperialistický odkaz Ruska a začala projektovat svůj vliv na území pod historickou kontrolou Moskvy.

Revizionistické a expanzivní Rusko nebylo ničím novým. Pět století imperiální historie, sedm desetiletí ideologické války a čtyřicet let snahy o vojenskou dominanci nad světem z Ruska vytvořily zemi, pro niž je agresivní zahraniční politika normou, nikoliv deviací.¹⁰ Nebyla dílem Putina ani jeho režimu. Její kořeny sahají dále do minulosti a hlouběji do podstaty ruské státnosti i ruského národa. Putinův režim dal pouze průchod preferencím a nárokům, které prostupují ruskou elitou i společností.¹¹

Třetím opakujícím se motivem knihy je ruské vnímání vlasti jako velmoci, která má právo a nárok velmocí být. Zmíněnou zranitelnost kompenzuje silou. Následující kapitoly ukazují, z jakých důvodů se Rusko považuje za unikátní *civilizační* stát a jak chce, aby s ním bylo podle této unikátnosti zacházeno. Odmítá vměšování do vnitřních záležitostí a omezování vnější politiky. Cítí právo jít svou cestou a manifestovat svou zahraničněpolitickou suverenitu.

Ruská představa o vlastní unikátnosti přirozeně naráží na obdobné tendence amerického národního diskurzu. Je tedy nepřekvapivé, že USA a Rusko dlouhodobě vidí svět zcela odlišně, žijí v jiných prostorech, s jinými zkušenostmi

a hodnotami — jak opakovaně ukazuje čtvrtý ústřední motiv této knihy. Moskva a Washington *přirozeně* vnímají jeden druhého jako nepřátele. Válka s Ukrajinou, započatá v roce 2014 a eskalovaná v roce 2022, proto nebyla „bleskem z čistého nebe“, ale nedílnou součástí rozdílnosti a nepřátelství mezi Ruskem a USA.

To nás přivádí k pátému a nejdůležitějšímu motivu. Rusko *nikdy* nedokázalo vytvořit, udržet a rozvíjet kapitalistickou demokracii západního střihu. Všechny dosavadní moderní ruské režimy přímo ohrožovaly západní modely správy státu a s nimi související hodnoty. Bolševické Rusko instrumentalizovalo politický teror a exportovalo nesvobodu. V Jelcinově hroutícím se státě vzkvétal organizovaný zločin, zatímco armáda válčila s vlastními obyvateli. Putinovo Rusko postavilo svou vlastní identitu na opozici vůči dominanci Spojených států s jejich údajnou politickou arogancí a dekadentními hodnotami. Rusko samo se těchto ambic nevzdá. Je proto pro USA a pro kolektivní Západ *ztracenou zemí*.

Postsovětský ruský stát formovalo trauma ze ztráty velmocenského postavení a jeho snaha vydobýt ztracené mezinárodněpolitické pozice. Washington svým studenoválečným triumfem představoval protipól ponížené Moskvy. Svou relativní bezmoc Rusko vztahovalo nikoliv k sjednocující se Evropě, ponořené do vlastní obnovy, ale spíše ke Spojeným státům s jejich globální zahraničněpolitickou orientací. Historická pestrost evropsko-ruských vztahů se do značné míry rozpustila v zjednodušujícím strategickém diskurzu Washingtonem vedené Severoatlantické aliance. Právě USA vedly pokusy o vybudování demokratického kapitalismu v Rusku devadesátých let, kdy Washington dominoval mezinárodnímu uspořádání, v němž se Rusko cítilo marginalizováno a s nímž čím

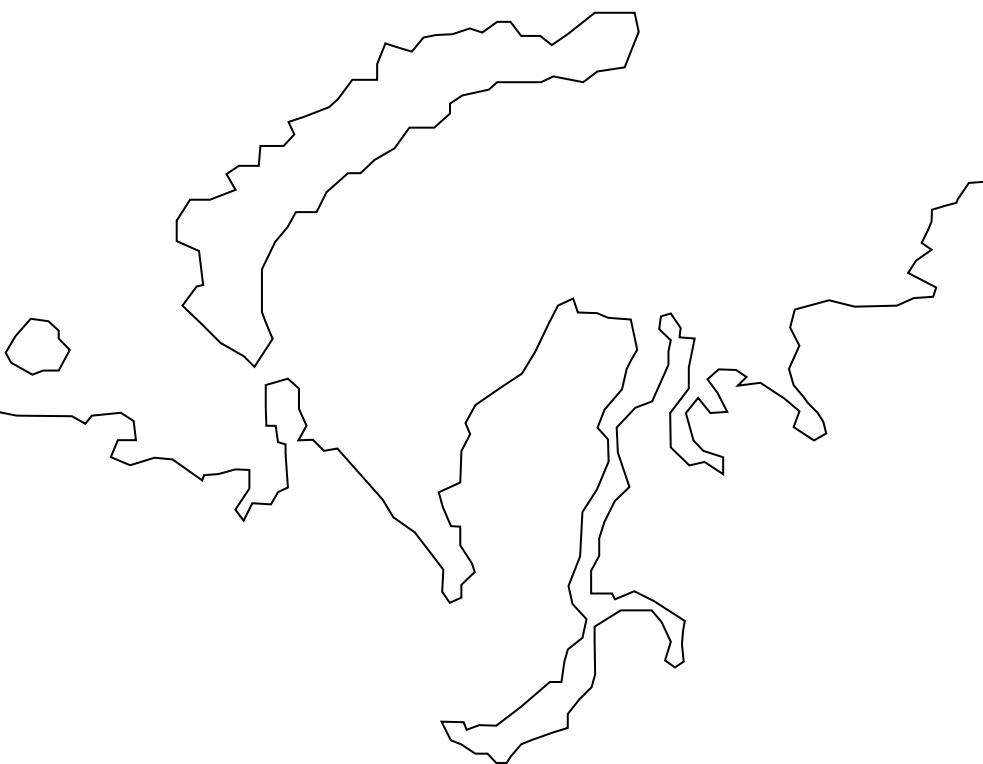
dál hlasitěji nesouhlasilo. Tato kniha proto pojednává o rozdílech ve světě viděném z Washingtonu a z Moskvy; věnuje se utváření postkomunistického státu v kontextu námluv i nepřátelství obou studenoválečných rivalů, které pomohou porozumět modernímu Rusku.

Porozumět Rusku však neznamená schvalovat jeho kroky a už vůbec ne je podporovat. Pochopení oné „hádanky v nitru záhady zabalené do tajemství“ je ale nezbytným předpokladem pro vhodnou politiku vůči Rusku. A více než to, pochopení je nutné k prevenci, ostražitosti a dlouhodobě prozíravému přístupu, který uvidí Rusko nikoliv se strachem, ale s realistickými očekáváními bez falešných nadějí. V opačném případě nám zbu-
de jen „věřit v Rus“ a doufat v nejlepší — v přímém protikladu k našim dějinným zkušenostem.

NAROZENÍ A SMRT

ČÁST I

1 SOVĚTSKÁ TRAGÉDIE A RUSKÁ NADĚJE

„Starý systém padl dříve, nežli nový začal fungovat. Společenská krize se tak ještě více vyostřila.“

Michail Gorbačov v rezignační řeči na post prezidenta SSSR¹

„Vybudování rozumného a spravedlivého státu je přetěžký úkol (...). Tento úkol se nezdařil ani ve vzkvétajících zemích Západu, ale pro nás bude nekonečně těžší a bolestivější, jelikož začínáme se zemí v katastrofálních troskách a s populací bez návyků a kompetencí životaschopné společnosti.“

Alexandr Solženicyn o vytvoření postsovětského Ruska v roce 1990²

← Boris Jelcin 19. srpna 1991 vystoupil na tank v centru Moskvy, aby odsoudil komunistický pokus o puč. Okamžitě se stal domácí i mezinárodní celebritou.

Lovecký zámček Viskuli v západním Bělorusku nechali postavit sovětsí vůdci v padesátých letech. Po vítězství ve Velké vlastenecké válce a ovládnutí východní Evropy byl Sovětský svaz (SSSR) na vrcholu a stal se jednou ze dvou světových supervelmocí. Zámček, ponořený hluboko v Bělověžském pralese, politikům po desetiletí poskytoval klid k plánování a soukromí ke slavení. V chladný den 8. prosince 1991 do Viskuli přijeli vůdci zakládajících republik SSSR — Ukrajiny, Běloruska a Ruska — za jiným účelem; nechtěli ani plánovat, ani se veselit. Chystali se definitivně zničit stát, za jehož slavných dní zámček vznikl. Šest mužů v černých oblecích, po dvou z každé republiky, u dlouhého bílého stolu podepsali Bělověžské dohody, kterými k 26. prosinci 1991 po téměř sedmi desetiletích přestal existovat Sovětský svaz. Komunistické soustátí, které vzniklo na troskách carského Ruska a expandovalo svůj vliv do válkou zničené Evropy, ve světě na prahu nového milénia již nemělo místo.

Rozpadu Sovětského svazu předcházely reformy Michaila Gorbačova v druhé polovině osmdesátých let, glasnost a perestrojka, které se inspirovaly odkazem československého rozvolňování komunismu v šedesátých letech.³ Měly SSSR zachránit před stagnací a otevřít zemi vlastním obyvatelům i světu. Místo reformátory zamýšleného lidštějšího, vřelejšího socialismu však změny přinesly *konec* sovětského socialismu. Ačkoliv Gorbačov netoužil SSSR zničit a nahradit jej demokracií, na konci jeho reformních snah se Sovětský svaz rozpadl a vzniklo (alespoň nominálně) demokratické Rusko.

Gorbačov se mezi komunistickými předáky dlouho jevil spíše „outsiderem“. Narodil se v roce 1931 na severokavkazském venkově, mimo hlavní politické dění soustředěné okolo

Moskvy a Petrohradu. Právnickou fakultu prestižní Moskevské univerzity dokončil v roce 1955, a byl tedy o generaci mladší než jeho kolegové z politbyra a příliš mladý na to, aby se stal přímou obětí stalinistických čistek v druhé polovině třicátých let i na počátku let padesátých. Gorbačovův pohled na svět tak nebyl formován strachem ze Stalina. Přestože vyrostl ve stínu Stalinova kultu, v druhé polovině šedesátých let se postupně přiklonil k reformistickému pojetí komunismu. Nejprve během cest po kapitalistických zemích Itálii a Francii viděl rozdíl v životní úrovni, v kvalitě potravin, v dostupnosti zboží. V roce 1969 pak navštívil Sověty okupované Československo. Očekával, že uvidí oslavované sovětské osvoboditele. Místo toho Gorbačova překvapila nenávist Čechoslováků k sovětským vojákům. Jeho „bratrská“ delegace musela být všude doprovázena ozbrojenou stráží. Vycházející hvězda komunistické strany tak postupně začala zpochybňovat iluzi vybudovanou propagandou soudruhů z jeho vlastní partaje.⁴

Podobně jako mnozí protagonisté pražského jara také Gorbačov věřil v lepší socialismus, v možnost reformy a pokroku *v rámci* komunismu. Tempo změn po pádu berlínské zdi v listopadu 1989 nejprve v socialistických zemích komunistického bloku a záhy v samotném SSSR však Gorbačovovy reformní plány posunulo o mnoho dále, než si tento přesvědčený (jakkoliv reformě naladěný) komunista představoval. Gorbačov se svými předchůdci sice sdílel víru v marxisticko-leninskou ideologii, avšak na rozdíl od nich ji odmítal prosazovat vojensky. Nejprve v únoru 1989 dokončil stažení sovětských vojsk z Afghánistánu po deseti letech krvavých a neúspěšných bojů proti tamním islamistům. Následně se rozhodl ponechat na základnách několikamilionovou sovětskou armádu a nevyužít ji k potlačení revolucí v zemích východní Evropy, přestože rudoarmějci tam měli

trvale umístěné své jednotky. S růstem protestů proti komunistickým vládám mohl Gorbačov kdykoliv vyhlásit stanné právo doma nebo vojensky zasáhnout v zahraničí. Nikdy tak ovšem neučinil. I proto obdržel v roce 1990 Nobelovu cenu míru — předčasně, jak ukázaly následující měsíce. Situace přímo v SSSR měla k míru a pokoji velmi daleko.

Oslabování dominantní pozice komunistických stran v sovětských satelitech se postupně přelilo do Sovětského svazu samotného. V březnu 1989 se odehrály první částečně otevřené volby do Gorbačovem nově ustanoveného Sjezdu lidových poslanců — parlamentního tělesa s více než dvěma tisíci zástupců. Komunističtí kandidáti získali 87 procent hlasů, avšak do volené části sjezdu se dostali mnozí přední odpůrci vlády komunistické strany, včetně Andreje Sacharova a Borise Jelcina, který získal v moskevském volebním obvodu 90 procent hlasů. Dvoutýdenní zasedání sjezdu fascinovalo zemi odvyklou politickým střetům. Přenosy z jednání sledovalo až dvě stě milionů sovětských občanů.⁵ Snaha komunistů získat prostřednictvím sjezdu širší veřejný mandát postupně oslabila vliv strany.

Gorbačov byl sice v květnu 1990 jako jediný kandidát formálně zvolen prvním prezidentem Sovětského svazu, ovšem jeho pozice slábla. Z jedné strany vedle Gorbačova, reformního komunisty, sílil Boris Jelcin, komunista přetvořený v demokrata. Jelcin budoval paralelní mocenské centrum, a když v červnu 1991 vyhrál prezidentské volby v Ruské svazové republice, postupně se stával hlavním politickým hráčem. Z druhé strany o konec Gorbačova usilovali konzervativní komunisté. Zděšení rychlým úpadkem komunistické moci po sedmi desetiletích absolutní vlády se v polovině srpna 1991 pokusili resuscitovat mrtvého revolučního ducha roku 1917 a uzmout

moc státním převratem. Prokomunističtí vysocí představitelé armády i civilních úřadů se sjednotili za takzvaným „gangem osmi“ pod vedením sovětského viceprezidenta Gennadije Janajeva. Janajev a jeho gang využili Gorbačovova odjezdu na dovolenou na jeho krymskou daču a 19. srpna v ranních hodinách vyhlásili nechvalně proslulou rezoluci č. 1. Jejím prostřednictvím zavedli stav pohotovosti, zakázali shromažďování, zahájili cenzuru tisku a varovali sovětský lid před „smrteľným nebezpečím [demokratizací], které visí nad naší slavnou vlastí“.⁶

Do ulic Moskvy pučisté vyslali tanky, aby ukázali, že slova rezoluce myslí vážně. Ani tanky, ani zákazy však nezabránily Rusům postavit se v centru Moskvy proti Janajevovu gangu. Tváří v tvář změny vyžadujícím spoluobčanům mnozí z vojáků rychle odmítli poslušnost a přešli na stranu demokratických davů. Jelcin sám před Bílým domem, sídlem Nejvyššího sovětu, vylezl na jeden z tanků. Stál na hlavní před shromážděnými občany i televizními kamerami a označil pučisty za zrádce a zločince. Gang osmi v odpovědi zorganizoval improvizovanou tiskovou konferenci. Té se však tři z pučistů ze strachu nezúčastnili. Ostatní po zmatených prosloveh dovolili spontánní otázky novinářů. Nepřipravení a podnapilí revolucionáři nedovedli novinářům přesvědčivě odpovédět a v přímém přenosu podlomili vlastní autoritu.⁷

„Jelcin na tanku“⁸ slavil mediální triumf doma i v zahraničí. Následujícího dne, 20. srpna, Jelcin vydal dekret, kterým převzal kontrolu nad armádou, KGB i ostatními silovými složkami. Noční ozbrojený střet mezi částí vojáků, kteří nehledě na Jelcinův dekret zůstali loajální pučistům, a demonstranty měl za následek několik obětí. Střety ale nevedly k větším nepokojům a 22. srpna byl puč definitivně potlačen a jeho protagonisté zatčeni. Demokraté svůj úspěch

oslavili symbolicky stržením sochy Felixe Dzeržinského, zakladatele sovětské tajné policie, před sídlem KGB na Lubjance.⁹

Hlavní terč puče, Michaila Gorbačova, spolupracovníci gangu po celou dobu drželi v domácím vězení na jeho krymské dači. Gorbačovovi bodyguardi mu však zůstali dostatečně loajální na to, aby mu přinesli radiopřijímač, kde zadržený prezident-reformátor prostřednictvím BBC a *Voice of America* monitoroval dramatické události v Moskvě. Když se dozvěděl, že sami komunisté, jejichž setrvání u moci hájil, byli jedněmi z hlavních strůjců puče, jeho obhajoba reformního komunismu ztratila legitimitu. Gorbačov zahanbeně odešel do pozadí. Jelcin převzal otěže a prohlásil komunistickou stranu za rozpuštěnou. Puč tak komunistické soustátí nezachránil, ale naopak urychlil jeho rozpad.¹⁰ Je ironií dějin, že právě pokus o revoluci uspilšil definitivní zánik revolucí vzniknuvšího Sovětského svazu.¹¹

Gorbačov ve své řeči na rozloučenou odevzdaně prohlásil, že „starý systém padl dříve, než nový začal řádně fungovat“.¹² Ve svých pamětech, vydaných v roce 1995, připustil, že nedokázal předložit ucelený program přerodu komunistického Sovětského svazu v uskupení demokratických republik. Sebekriticky dodal, že při absenci alternativy, prosazované shora, byl rozpad Sovětského svazu nevyhnutelný.¹³ Slovy historika Stephena Kotkina, „Gorbačovova sabotáž sovětského systému byla sice nezamýšlená, ale provedená mistrovsky“.¹⁴ Dne 25. prosince 1991 byla v Kremlu stažena rudá vlajka se srpem a kladivem. Po setkání v zámečku Viskuli zmizely sovětské insignie také z moskevského paláce. Nahradila je ruská trikolóra. Následek dohod, podepsaných ve skrytu Bělověžského pralesa, zasáhl samotné centrum zhroucené komunistické velmoci. Do prezidentského křesla nového ruského státu usedl Jelcin. A Gorbačov?

Strůjce rozpadu opustil ruský politický svět bez fanfár a stal se smutnou celebritou, vystupující v zábavných pořadech, ve filmech, hudebních klipech a reklamách. Americký řetězec Pizza Hut jej vyfotil na své propagační materiály pro ruské milovníky americké pizzy; v další reklamě šedivějšího Gorbačova vezla luxusní limuzína kolem pozůstatků berlínské zdi a vedle sebe měl bývalý ruský lídr tašku Louis Vuitton, plnou tajných dokumentů.¹⁵

MATOUČÍ NOVÝ SVĚT

Logickým následkem překotného přerodu stagnujícího Sovětského svazu v nezkušenou demokracii byla politická nestabilita, společenská nejistota a materiální bída.

Politická nestabilita nastala zmizením desetiletí trvajícího mocenského monopolu komunistické strany. Na jeho místo nastoupila tvrdá soutěž mnoha neustále vznikajících a zanikajících politických stran. Ruské elity ani prostí Rusové, kteří vyrostli v sovětských školách a mládežnických organizacích, neměli praktické zkušenosti či vžitý vzorec chování pro orientaci v politické džungli rodícího se pluralitního systému. Mnozí nevěděli, které straně věřit, kdo z politiků své sliby dokáže splnit a jaké sliby vůbec požadovat v situaci, kdy každodenní život doprovázely prázdné obchody a zločin v ulicích.

Společenskou nejistotu prohluboval všudypřítomný boj o moc a majetek. Zatímco staří komunisté usilovali o návrat ke kormidlu, noví demokraté zápolili mezi sebou. Jedni volali po liberální demokracii západoevropského střihu, druhí apelovali na ruský nacionalismus a renesanci carských hodnot ruské mocenské politiky samoděržaví a pravoslaví. Jistí Rusové vnímali

jako nevyhnutelný vstup Ruska do západních mezinárodních organizací včetně Evropské unie (EU), další se obávali rozpadu federálního státu na mnoho menších národnostních nástupnických zemí. Všechny tyto protichůdné scénáře se přitom v chaosu začátku devadesátých let jevily podobně realisticky. Všechny sféry ruské společnosti prostupovala výsledná nejistota, která komplikovala realizaci velkých politických úkolů i všední fungování obyčejných Rusů.

Politickou a společenskou nestabilitu provázela a umocňovala materiální bída, která odrážela celkový ekonomický propad země. Uvolňování tržní kontroly a rozvoj drobného podnikání na konci osmdesátých let nepřinesl Sovětskému svazu únik ze stagnace Brežněvových let a kýžený hospodářský rozvoj. Snaha zlepšit situaci překotným obnovením ústředního plánování v roce 1990 problémy ještě prohloubila. V obchodech chybělo zboží. Na to málo, co bylo možné sehnat, se stály hodinové fronty. Výrobky přivážené ze Západu a hrazené zahraniční finanční pomocí byly povětšinou staré a nekvalitní.¹⁶ Kombinace vnějších faktorů — kolaps obchodu a nízké ceny energetických surovin — a vnitřního selhání reformních snah přivedlo Rusko k bídě, rubl k bezcennosti a obchody k vyprázdnění.¹⁷

Málokdo z Rusů se dokázal zorientovat v chaosu matoucího nového světa. Vytratil se stabilní rámec zmizelé sovětské (ne)reality, dosud udržovaný promyšlenou propagandou. Propagandisté byli v sovětském životě všudypřítomní — od školy přes mládežnické organizace až po zaměstnání, rozhlas a televizi.¹⁸ Výsledkem byl sociologem Alexandrem Zinovjevem popsán *homo sovieticus*, jehož jazyk i myšlení formovala marxisticko-leninská ideologie. Jedním z úhlavních nepřátel této ideologie byl kapitalismus, v sovětské propagandě těsně spjatý

s dekadentními západními demokraciemi. Když komunismus padl, z kapitalisty-nepřítele se najednou stal kapitalista-vzor. Desetiletí budovaný a pěstovaný světonázor se otočil o sto osmdesát stupňů. Rusové, zvyklí neprojetovat veřejně své názory ze strachu před donášením a perzekucí, měli tuto změnu v tichosti přijmout.¹⁹

Přijetí změn ovšem neprospívala zjevná nekompetentnost nových elit, všudypřítomná korupce a nerovnost mezi vládnoucí skupinou a masou. Nejlépe si v nově se utvářejícím systému často poradili zkušení komunističtí funkcionáři. Stovky tisíc sovětských úředníků se postupně včlenily do rodících se demokratických struktur. Bývalí činovníci SSSR se rychle adaptovali a začlenili do nominálně nových expandujících a sílících orgánů a institucí. Malou skupinu přesvědčených — a mnohdy naivních — demokratů převálcovali zkušení *aparátčící*, kteří věděli, jak institucionální moc přetavit v osobní materiální prospěch. Boj o demokracii se tak zároveň stal bojem o vliv a majetek. V něm často vítězili aparátčící, kteří se vrátili ke svým starým stolům, začali obchodovat s povolenkami, státními licencemi, blokovat vyšetřování komunistických zločinů a obohacovat se více, než kdy mohli v době komunismu.²⁰

Vliv exkomunistických byrokratů mohli vyvažovat navráťivší se ruští emigranti. Nepřátelé bolševismu — a často již jen jejich potomci — se poprvé po desetiletích strávených v exilu vrátili do Ruska. Byli odhodláni přispět k budování nového Ruska svými zahraničními zkušenostmi. Mnohdy však narazili na odpor nejen aparátčίκů, ale také *homo sovieticus*, vychovávaných k nedůvěře, ne-li přímo k nenávisti ke „zrádcům a špiónům“ opustivším Sovětský svaz. Místo splynutí v jednotnou postsovětskou společnost tak v případě bývalých

emigrantů došlo spíše k vytvoření paralelní komunity. Jejich vztah s Rusy, kteří žili v sovětském Rusku, zůstal napjatý, plný nepochopení a vzájemné nedůvěry.

Z EVROPY ZPĚT DOMŮ

Rozpad Sovětského svazu přinesl největší změnu mocenského uspořádání v Evropě od konce druhé světové války. Přestal existovat kontinent rozdělený železnou oponou na východní a západní, na demokratický a komunistický. Státy sovětského bloku se zbavily kontroly Moskvy a nastoupily na cestu k demokratizaci. Národnostní sovětské republiky zejména ve východní Evropě a na Kavkaze závistivě sledovaly, jak se jejich bývalí socialističtí bratři zbavili komunistického jha — a rozhodly se je následovat.

V lednu 1991, čtrnáct měsíců po pádu berlínské zdi, v pobaltských sovětských republikách Litvě a Lotyšsku vypukly protesty na podporu nezávislosti, vyhlášené v první polovině roku 1990. Proti protestujícím násilně zasáhly sovětské tanky. „Krvavá neděle“ v Litvě si vyžádala čtrnáct obětí, „barikády“ v Lotyšsku šest obětí. Sovětský prezident a předčasný držitel Nobelovy ceny míru Gorbačov do konce života tvrdil, že vojenský zásah neschválil a nevěděl o něm.²¹ Ať už byla skutečnost jakákoliv, ani tanky, ani údajně pasivní Gorbačov nedokázali pobaltské republiky udržet v SSSR. A příkladu Litvy a Lotyšska krátce nato následovaly Bělorusko a Ukrajina.

Sovětský svaz se na vrcholu své expanze rozkládal na 22 milionech kilometrů čtverečních. V jedenácti časových pásmech žilo 290 milionů sovětských obyvatel. Nyní se tato ohromná „rudá říše“, první proletářský stát světa a vůdce

mezinárodního socialismu, rozpadl na patnáct nezávislých národních států. Zůstalo „jen“ Rusko — okleštěné, menší, zhrzené a potupené; ovšem stále bohaté na nerostné suroviny a vyzbrojené největším jaderným arzenálem na světě.

Vzhledem k tomuto arzenálu si americká vláda George Bushe staršího stanovila za svou přirozenou prioritu zabránit jaderné katastrofě v důsledku rozpadu SSSR. Když se sovětské tanky objevily ve Vilniusu, Bushova vláda odmítla zasáhnout, aby nevyprovokovala střet s hroutícím se Sovětským svazem. Spokojila se s diplomatickou kritikou sovětské intervence. Nástupnické republiky Washington uznal až postupně, když už nehrozila bezprostřední vojenská konfrontace s Moskvou.²²

S postupným úpadkem SSSR se objevovala nejen hrozba přímé konfrontace s USA, ale zejména vznikalo riziko, že Moskva ztratí kontrolu nad sovětskými zbraněmi hromadného ničení. „Zabránit jejich nekontrolovanému šíření bylo našim hlavním cílem,“²³ vzpomíná Bushův ministr zahraničí James Baker. Tohoto cíle chtěl Washington dosáhnout kombinací diplomacie a finanční podpory. V diplomatické rovině Baker a jeho kolegové Gorbačovovi opakovali, že Spojené státy jsou odhodlány společně se Sovětským svazem redukovat arzenál jaderných zbraní.²⁴ Bílý dům díky těmto rozhovorům získal pravidelný přehled o stavu sovětských zbraní a vhléd do smýšlení sovětského vedení nad rámcem pravidel, vyplývajících z tehdejších úmluv, dojednaných Ronaldem Reaganem. Toto diplomatické úsilí vyvrcholilo v červenci 1991 podpisem dohody START, zavazující obě strany k postupnému zmenšování jejich jaderných arzenálů.²⁵

Baker zároveň ubezpečoval ruské vedení, že Washington rád uvolní finanční prostředky na zabezpečení a likvidaci

sovětských jaderných a chemických zbraní, které se postupně dostávaly mimo území Sovětského svazu do nástupnických republik, a tedy mimo kontrolu Moskvy. V listopadu 1991 proto vznikl byrokraticky pojmenovaný Program kooperativního snížení hrozby.²⁶ Jeho prostřednictvím Spojené státy až do roku 1996 za miliardy dolarů organizovaly aktivity k zabezpečení a likvidaci zbraní hromadného ničení, které se nacházely na celém území bývalého SSSR. Výsledkem bylo vyřazení 6 800 jaderných raket z provozu a zrušení jaderného programu v Kazachstánu, Bělorusku a na Ukrajině. Tyto nástupnické země tak zůstaly vůči jaderné velmoci Rusku relativně bezbranné, což v následujících letech přineslo známé následky.

Nad rámec kontroly nad zbraněmi hromadného ničení neměli američtí zahraničněpolitici činitel připravenou žádnou „velkou strategii“, kterou by se v novém pořádku mohli řídit. Pád berlínské zdi je zaskočil. Historička Mary Sarotte píše, že odpověď Washingtonu na postupnou dezintegraci Sovětského svazu byla „oduševnělou improvizací“.²⁷ Pozornost Washingtonu si žádalo zejména sjednocující se Německo.

Američané doufali, že Němci, jejichž hranice tvořila frontovou linii studené války, budou jednat v souladu s americkými zájmy. Hlavním zájmem se postupně stal vývoj, který by byl pro poválečnou generaci amerických politiků nepředstavitelný. Rozdělením Německa v roce 1945 vyvrcholilo vítězství Spojenců, které garantovalo neškodnost postnacistických německých států. Nyní, o dvě generace později, Washington usiloval o *sjednocení* Německa.

Sjednocení mělo proběhnout bez konfliktu s Moskvou a zároveň způsobem pro Moskvu dříve zcela neakceptovatelným — v rámci NATO a s dominantním americkým vlivem v obnoveném Německu. Americká diplomacie stála před

zdanlivě nemožným úkolem. Gorbačov byl na počátku roku 1990 proti sjednocení a zcela odmítal perspektivu jednotného německého státu v NATO. Vedle svých výhrad, pro americké vyjednavče nijak překvapivých, se Gorbačov chytře snažil vystupovat zdánlivě v zájmu amerických spojenců, jak nových (Československo, Polsko), tak dlouholetých (Francie, Velká Británie). „Pro Poláka je sjednocené Německo pořádná otázka,“²⁸ řekl Gorbačov Jamesi Bakerovi na uzavřeném jednání. Gorbačov se také pokoušel varovat Bakera před možným německým revizionismem vůči československým sudetským územím, o které Německo po prohrané válce přišlo. Po jednáních v Paříži a Londýně Gorbačov upozornil Bakera, že Francie a Británie nemusí akceptovat, že z Německa vyrostle v Evropě nové mocenské centrum, které sníží jejich relativní vliv. „Evropě hrozí další nestabilita,“²⁹ uzavřel Gorbačov svou snahu přesvědčit Washington, aby stáhl nebo alespoň zpomalil svou podporu hlavnímu hybateli sjednocení, západoněmeckému kancléři Helmutu Kohlovi.

Američané se nakonec rozhodli postavit slábnoucího Gorbačova před hotovou věc. Baker smetl Gorbačovovy námitky ze stolu a řekl mu, že „proces sjednocení probíhá rychleji, než kdokoliv očekával“. Gorbačovovy argumenty odmítl také jménem amerických spojenců. Washington je s Paříží i Londýnem v pravidelném a otevřeném kontaktu, prohlásil Baker, a tak ví nejlépe, že spojenci vnímají sjednocení Německa jako nevyhnutelné a žádoucí. První východoněmecké svobodné volby v březnu 1990 Bakerova slova potvrdily. Východní Němci jednoznačně podpořili kandidáty pro sjednocení. Nehledě na ruská přání či obavy, „vnitřní sjednocení Německa se brzy stane skutečností,“ uzavřel Baker svou diskusi s pokořeným Gorbačovem.³⁰

Američané nečekali na sovětský souhlas a spolu s Berlínem, Paříží a Londýnem v září 1990 podepsali právní rámec budoucího německého sjednocení — Smlouvu o konečném uspořádání ve vztahu k Německu. S vývojem událostí roku 1990 Gorbačov postupně vnímal nevyhnutelnost sjednocení a chápal, že bude muset souhlasit. Nechtěl však ustoupit s prázdnýma rukama. Pokoušel se od Washingtonu získat garance, že NATO neabsorbuje východní Německo. Bush byl ovšem neoblomný. Otočil Gorbačovovu argumentaci naruby. Právě proto, aby v Evropě nedošlo k budoucím konfliktům, musí NATO zůstat, opakoval Washington.³¹ Prezident spolu s Bakerem trvali na sjednocení Německa *uvnitř* NATO.

Gorbačov, zatížený domácí nestabilitou, nakonec ustoupil i tentokrát. Souhlasil nejen se vstupem sjednoceného Německa do NATO, s rozpuštěním Varšavského paktu, ale také s úplným stažením sovětských vojsk z Evropy do ruské domoviny, aniž by výměnou získal neutralitu Německa.³² Přitom ve východní Evropě sídlilo půl milionu sovětských vojáků, z toho dvě stě tisíc přímo ve východním Německu. Sovětský svaz — a Michail Gorbačov — byli již natolik slabí, že nedokázali od Západu vymoci žádné ústupky.³³

Sjednocení Německa by bez Gorbačovova souhlasu nebylo možné. Avšak asertivní postup Spojených států a rychlý sled událostí ponechal Gorbačovovi jedinou alternativu k souhlasu — vojenskou sílu. K té se však Sovětský svaz neuchýlil.³⁴ Úspěšné dosažení maximalistického amerického scénáře s ruským souhlasem výmluvně ukázalo slabost a bezmocnost hroučícího se Sovětského svazu.

Se zhroutením SSSR se změnil světový pořádek. Komunismus v Sovětském svazu ztratil svého globálního vlajkořeše, nositele proletářské revoluce. Nové Rusko vstoupilo do

poststudenoválečného světa zmatené a zahanbené ponížením, ztrátou území, obyvatelstva, prestiže, vlivu i vojenské přítomnosti v Evropě. Amerika na druhé straně představovala vítězný systém. Minimálně ve vnímání Washingtonu (a do značné míry také jeho spojenců) se ukázalo, která forma ekonomiky a vlády je historicky vyvolená a správná — totiž kapitalismus a liberální demokracie.

Svět dvou soupeřících supervelmocí se proměnil ve svět jednoho dominantního hegemonu. Americký politický komentátor Charles Krauthammer dominanci Spojených států slavně označil za „unipolární moment“.³⁵ V tomto momentu, doufal Washington, bude Amerika moci šířit svou vizi do světa bez všudypřítomné opozice Moskvy; státy třetího světa již nebudou místem střetu dvou nekompatibilních studenoválečných ideologií. Nyní si vyberou svou liberálnědemokratickou cestu — tak jako to učinily evropské země bývalého komunistického bloku. Američané věřili, že cestou kapitalistické liberální demokracie půjde i nové Jelcinovo Rusko.

